

Романцов Володимир

*Професор. Доктор історичних наук
Завідувач кафедри історії та археології
Маріупольський державний університет
(м. Київ, Україна)*

МАРІУПОЛЬ: СУПЕРЕЧНОСТІ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО КОЗАЦТВО В ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Резюме: Аналізуються суперечливі процеси формування історичної пам'яті про козацтво в пострадянський період у мешканців м. Маріуполя. З'ясовано вплив у зазначеному питанні історичного, ідеологічного, політичного, особистісного чинників. Констатується кризовий стан сучасного українського козацтва, відсутність чіткого розуміння його місця у складних умовах суспільних трансформацій в Україні загалом та в Маріуполі зокрема.

Ключові слова: українське реєстрове козацтво, історичні традиції, формування історичної пам'яті, Маріуполь, суперечності пострадянського періоду, сучасні суспільні процеси.

Summary: The controversial processes of the formation of the historical memory of the Cossacks in the post-Soviet period of the residents of Mariupol are analyzed. The impact of historical, ideological, political, and personal factors on the mentioned issue has been clarified. The crisis state of modern Ukrainian Cossacks, the lack of a clear understanding of its place in the complex conditions of social transformations in Ukraine in general and in Mariupol in particular, is noted.

Key words: Ukrainian register Cossacks, historical traditions, formation of historical memory, Mariupol, contradictions of the post-Soviet period, modern social processes.

Історична пам'ять – це важливий чинник зміцнення національної свідомості кожного народу, творення його історичної культури, вона «виступає потужним засобом національної

самоідентифікації» [1, с. 143]. У контексті формування української історичної пам'яті велике значення має багатовікова історія козацтва. Вона єднає різні регіони України усвідомленням спільного минулого.

Північне Приазов'я – це історично козацький край, місце збереження традицій козацтва, які мають відігравати важливу роль у формуванні історичної пам'яті мешканців цього регіону, що є часткою українського суспільства. Маріуполь як історичний центр Приазов'я в добу ранньомодерної історії України був осередком розвитку козацтва. Про це свідчать згадки про легендарну козацьку фортецю Домаху, історія Кальміуської паланкової фортеці, яку українські історики розглядають як початок м. Маріуполя. Козацькі корені міста підтверджуються не лише писемними, але також археологічними джерелами, виявленими маріупольськими дослідниками протягом 2010-х р.

Але тривалий час ця козацька історична спадщина замовчувалася в Маріуполі та навколишній окрузі й на шкільному, і на сімейному рівнях виховання, що загалом свідчило про певну антиукраїнську спрямованість державної політики пам'яті. У питанні формування історичної пам'яті мешканців Приазов'я, яке межує з регіоном донського козацтва, відчувався значний російський вплив. Проголошення незалежності Української держави змінило ситуацію в цьому питанні, але на регіональному рівні відчувалася проросійська орієнтація місцевих владних еліт та ЗМІ.

У 1990-х рр. у Маріуполі простежувалося поступове зростання інтересу до козацької історії. До 500-річчя українського козацтва в місті було відкрито пам'ятний знак запорозьким козакам Кальміуської паланки [12]. У Маріупольському краєзнавчому музеї підготували експозицію з історії козацтва [9]. Активну діяльність у цьому питанні розгорнув створений у 1991 р. Маріупольський гуманітарний коледж при

Донецькому державному університеті, який у 1993 р. був реорганізований на Маріупольський гуманітарний інститут (МГІ) ДонДУ. У рамках лекційних курсів з історії України для студентів-істориків, а також для студентів неісторичних спеціальностей подавався науковий погляд на історію українського козацтва, його роль у подіях української національно-визвольної війни, у створенні козацької держави. На базі інституту в 1995 р. проведено науково-практичну конференцію, присвячену 400-річчю від дня народження гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького, за участю студентів, учнів загальноосвітніх шкіл Маріуполя та вчителів. Аспекти військової діяльності Б. Хмельницького обговорювали на засіданні студентського історичного товариства МГІ, біографічного товариства.

Козацька проблематика наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. була об'єктом наукового дослідження викладачів, аспірантів і студентів МГІ ДонДУ, а з 2004 р. Маріупольського державного гуманітарного університету (МДГУ). Доцент В. Романцов у 2006 р. захистив докторську дисертацію, присвячену українській історіографії становлення Гетьманщини, та опублікував монографію із зазначеної теми [14]. Старший викладач Н. Романцова у 2007 р. успішно захистила кандидатську дисертацію, у якій аналізувала постать князя Д. Вишневецького-Байди в українській історіографії, а також опублікувала відповідну монографію [15]. Випускник МГІ, старший викладач С. Тарасов, досліджуючи Руїну Гетьманщини в російській історіографії, успішно захистив кандидатську дисертацію та опублікував монографію [17]. Названі викладачі вели спецкурси для студентів-істориків з зазначеної науково-актуальної тематики. Історію фортеці Кальміус як зародка міста досліджують В. і Ю. Коробки. [8]. На козацьку проблематику для студентів-істориків МДУ прочитали лекції провідні наукові співробітники Інституту історії України доктори історичних

наук, професори О. Гуржій і Т. Чухліб. Ця інтелектуальна козакознавча діяльність учених мала вплив на формування історичної пам'яті та наукових інтересів студентів, аспірантів і учнів загальноосвітніх шкіл Маріуполя.

Студенти-історики виявляють значну зацікавленість у вивченні історії українського козацтва. Ця проблематика постійно перебуває в колі навчальних інтересів студентів при виборі тем курсових робіт, у доповідях на Всеукраїнських науково-практичних конференціях, які щороку проводила кафедра історичних дисциплін (з 2021 р. – кафедра історії та археології), на наукових конференціях Декади студентської науки МДУ. Студенти М. Булик, Д. Замотаєв, О. Троніна, О. Черепченко та багато інших присвятили цим темам свої кваліфікаційні роботи. Випускниця МГІ, аспірантка О. Ісаєнко, успішно розробляла тему «Постать гетьмана Петра Сагайдачного в історіографії» і у 2021 р. захистила кандидатську дисертацію [6].

Досвід показує, що зазначена козакознавча діяльність потрібна й важлива в контексті формування історичної пам'яті студентської спільноти, але цього було недостатньо, оскільки в зазначеній справі необхідна системність, якої не завжди вистачало. Може здатися дивним, але з боку маріупольських студентів-істориків протягом останніх років простежується тенденція спаду зацікавлення козацькою історією, хоч суспільні процеси створюють умови для зростання інтересу молоді до історії.

Своєрідне місце у формуванні історичної пам'яті про козацьке минуле мешканців Маріуполя в пострадянський період посідають сучасні організації козаків. Нинішнє українське козацтво – це досить суперечливий феномен, що відповідно впливає на формування історичної пам'яті українців загалом і на маріупольському регіональному рівні зокрема.

У 2001 р. в Маріуполі було зареєстровано «Українське реєстрове козацтво» як національнокультурне товариство, голо-

вою (отаманом) якого був В. Муравйов. За словами А. Дегтеренко, «Маріупольське міське УРК проводить (за погодженням із командуванням) у правоохоронних органах заходи культурно-просвітницького характеру, сприяє вивченню історії українського війська, утвердженню українських військових традицій; організовує традиційні козацькі таборіві збори, змагання, фестивалі тощо» [2, с. 294].

Створена у 2002 р. Всеукраїнська громадська організація (ВГО) «Українське Реєстрове Козацтво» (УРК) через десятиліття налічувала, за деякими відомостями, від 50 тис. [2, с. 293] до понад 100 тис. козаків та берегинь [5]. У Статуті УРК зазначено, що ця організація «є спадкоємцем і продовжувачем ідейних, духовних та моральних засад українських козаків, їх духовних, культурних, організаційних, військово-патріотичних і господарських традицій» [16]. Серед козацьких спільнот УРК діяла також Всеукраїнська грецька організація [5].

Склад членів Українського реєстрового козацтва був дуже різноманітний за конфесійною приналежністю до різних православних церков, за політичними та історичними поглядами, особливо в питаннях незалежності України, її євроатлантичної інтеграції, стосунків з Росією. Це безпосередньо позначалося на діяльності УРК, його впливах на формування історичної пам'яті.

До 2013 р. УРК активно розвивало співпрацю з різними козацькими організаціями Росії, підтримувало ідею слов'янської єдності. Це простежувалося і на спільних заходах, і в певних козакознавчих публікаціях. Особливо звертає на себе увагу книга історика-аматора, маріупольського металурга, письменника А. Діхтяря «Степная вольница Руси» [3]. Вона була фінансована металургійним комбінатом імені Ілліча, демонструвала прекрасну поліграфію і нав'язувала історичний міф про спільну російсько-українську козацьку історію, який насправді руйнував українську історичну спадщину.

Очолює (ВГО) «Українське Реєстрове Козацтво» гетьман Анатолій Шевченко, який є членом Ради «Українське козацтво» при Президентові України, а також ректором Державного університету інформатики і штучного інтелекту, членом-кореспондентом НАН України, доктором технічних наук та богослов'я, професором. Роздвоєння гетьмана між козацтвом і наукою, особливо богослов'ям, позначається на діяльності УРК.

Для всього керівництва цієї громадської організації характерна наявність поважних генеральських звань, численних високих нагород незрозумілого походження, що «прикрашають» груди козацьких генералів, отаманів, чого в козаків минулого ніколи не було. Загалом в УРК простежується парадний стиль діяльності. На це у своєму звіті 2018 р. звернув увагу Головний отаман Приазовського козацького округу В. Книщенко. Він зазначив, що «ще багато керівників козацтва дають привід для насмішок: одягають суто військові однострої з генеральськими і маршальськими погонами, з купою нагород, які не заслужені та не затверджені в геральдиці України» [13].

Цілком слушною для нашого часу залишається критична рефлексія професора В. Задунайського, який ще у 2005 р. на хвилі Помаранчевої Революції зазначив, що «спритні “отамани”, вигодувані попереднім режимом і привчені швидко міняти “прапори” заради власної вигоди, активно включилися у стимульований новою владою процес об'єднання козацтва. Вони наполегливо намагаються “продертися” до нових керівних посад і в такий спосіб забезпечити своє “козацьке” майбутнє, що неминуче призведе до консервації формалізму та штучності псевдокозацьких об'єднань, що лише використовують козацький “бренд”» [4].

Потрібно розрізняти Маріупольське українське реєстрове козацтво, що діє з 2001 р. як національно-культурне товариство, та створену у 2002 р. ВГО, яка діє у приазовському регіоні. Маріуполь є центром Приазовського козацького округу.

гу ВГО УРК, який тривалий час очолював «Головний отаман, Генерал Козацтва, Герой Козацтва» Володимир Книшенко. За його словами, «організація УРК Приазовського регіону – одна з найчисленніших і найдієвіших серед козацьких організацій в Україні» [7]. На її прикладі повною мірою простежуються процеси, що відбуваються загалом в УРК.

У 2018 р. наказом гетьмана УРК «за значні непересічні досягнення в розбудові Української Держави, сумлінне виконання обов'язків, участь у відродженні духовних і патріотичних традицій українського козацтва, враховуючи значну особисту діяльність щодо процвітання козацького руху в Приазовському регіоні України, керуючись Статутом Всеукраїнської громадської організації «Українське Реєстрове Козацтво» та рішенням Генерального штабу Українського Реєстрового Козацтва» В. Книшенко нагороджений орденом Українського Реєстрового Козацтва «Герой Козацтва» [10]. Характеризуючи місію маріупольських козаків під час нинішньої війни, він зазначив, що «зараз неможливо в повній мірі здійснити історичне призначення українського козацтва – захист рідної землі і збройну боротьбу з ворогами на полі бою у складі козацьких частин і підрозділів. Сьогодні війну з агресором ведуть Збройні Сили України та інші силові структури. Наші козаки брали, беруть і братимуть участь у цьому індивідуально. Свою роль ми бачимо в підготовці молоді до служби Батьківщині, до її захисту ...» [7].

Але вже у 2019 р. В. Книшенко з невідомих причин був усунутий зі своєї посади, позбавлений генеральського звання під офіційним приводом упорядкування роботи козацьких підрозділів ВГО УРК у Приазовському регіоні України [11]. Загалом у маріупольських реєстрових козаків останніми роками, як і раніше, простежувався парадний стиль діяльності під час різних заходів, що не свідчило про результативність УРК.

Підсумовуючи висвітлення зазначеної теми, необхідно звернути увагу на те, що нинішня російсько-українська війна

більш вимогливо ставить питання про необхідність формування української історичної пам'яті, використовуючи для цього різні можливості. Козакознавча тематика в регіональному контексті надає для цього хороші можливості, які потрібно вміло використовувати на різних рівнях, ураховуючи набутий досвід безпосереднього впливу з боку викладачів ЗВО, учителів ЗОШ, учасників неокозацьких організацій за підтримки державних інституцій та органів місцевого самоврядування. Усі зазначені сторони мають відчувати свою відповідальність у цій справі. Потрібна системність і цілеспрямованість у цій важливій діяльності, щоб позбутися формалізму, парадності, ідеологічних деформацій.

Джерела та література

1. Готра О. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності // INTERMARUM: історія, політика, культура. – 2015. – Вип. 2. – С. 143–155.
2. Дегтеренко А. Культурні цінності етнічних груп українського Північного Приазов'я // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 49. – С. 289–309.
3. Дихтярь А. Степная вольница Руси: [история казачества]. – Мариуполь: Тип. «Новый мир», 2014. – Кн. 2. – 395 с.
4. Задунайський В. Так – козацькому об'єднанню! Ні – консервації псевдокозацьких структур! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://maidan.org.ua//static/mai/1117808351.html>.
5. Захистимо цілісність України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/news/world_news/global_news.php. – Дата звернення: 20 березня 2014.
6. Ісаєнко О. М. Постать гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного в історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – Мариуполь, 2021. – 20 с.
7. Книщенко В. Козацький рух – це рух у майбутнє // Україна козацька. Загальнонаціональна газета українського реєстрового козацтва. – 2017, грудень. – № 3–4 (285–286).

8. Коробка В. М., Коробка Ю. В. Козацьке коріння міста Маріуполя // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 20 квітня 2018 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2018. – С. 83–85.
9. Маріупольський краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zabytki.in.ua/uk/2730/mariupolskii-kraieznavchii-muzei>.
10. Наказ № 373/040 від 21 травня 2018 р. «Про нагородження орденом Українського Реєстрового Козацтва “Герой Козацтва» // Україна козацька. Загальнонаціональна газета українського реєстрового козацтва. – 2018, квітень–травень. – № 1–2 (287–288).
11. Наказ № 373/025 від 3 травня 2019 р. «Про впорядкування роботи козацьких підрозділів ВГО УРК у Приазовському регіоні України» // Україна козацька. Загальнонаціональна газета українського реєстрового козацтва. – 2019, травень – червень. – № 3–4 (291–292).
12. Пам'ятний знак запорозьким козакам Кальміуської паланки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mistomariupol.com.ua/uk/pamyatnij-znak-zaporozkim-kozakam-kalmiusko%D1%97-palanki/>.
13. Перший день роботи ради Генеральної старшини Українського Реєстрового Козацтва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kozatstvo.net.ua/ua/news/world_news/global_news.php. – Дата звернення: 2 червня 2018.
14. Романцов В. М. Становлення козацької держави у добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х років XIX – початку XX ст.): монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – 284 с.
15. Романцова Н. І. Постаць князя Дмитра Вишневецького в українській історіографії XIX – початку XXI ст.: монографія. – Маріуполь: МДУ, 2013. – 256 с.
16. Статут Всеукраїнської громадської організації «Українське Реєстрове Козацтво» (УРК) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kozatstvo.net.ua/ua/documents/statuteU.php>.
17. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історико-правове дослідження в російській історіографії: монографія. – Донецьк, 2014. – 193 с.